

روش های تربیت در قرآن

(تعریف روش و تفاوت آن با اهداف و مبانی و اصول و با شیوه و شناسایی آیات مرتبط با روش های تربیت در قرآن)

استاد محترم: حجه السلام والمسلمین حاج اقا هادی

طلبه جمع آوری کننده: منصوره ملکیان

چکیده

تعلیم و تربیت یکی از اصلی‌ترین نیازهای انسان برای رسیدن به کمال و هدف آفرینش است و قرآن کریم به‌عنوان کتاب هدایت، نگاه ویژه‌ای به این مسئله دارد. در آیات قرآن، روش‌های متنوعی برای تربیت انسان مطرح شده که هم عقل، هم دل و هم رفتار او را در بر می‌گیرد. این پژوهش با رویکردی توصیفی - تحلیلی، ابتدا به تعریف «روش تربیتی» و تفاوت آن با مفاهیمی مانند هدف، مبنا، اصل و شیوه می‌پردازد و سپس تلاش می‌کند روش‌های تربیتی موجود در قرآن کریم را شناسایی و دسته‌بندی کند. در این تحقیق، پس از بررسی و نقد دیدگاه‌های مختلف اندیشمندان تربیت اسلامی، روش‌های تربیتی قرآن در سه دسته کلیِ ایجاد، اصلاحی و تثبیتی - تقویتی تنظیم شده‌اند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که قرآن کریم با نگاهی جامع و واقع‌بینانه به انسان، مجموعه‌ای هماهنگ و کارآمد از روش‌های تربیتی ارائه می‌دهد که می‌تواند راهنمایی عملی برای مربیان و متولیان تربیت در جامعه اسلامی باشد.

کلیدواژه‌ها: تعلیم و تربیت اسلامی، قرآن کریم، روش تربیتی، تربیت قرآنی.

انسان برای رسیدن به کمال و شکوفایی استعدادهای درونی خود، بیش از هر چیز به تربیت درست نیازمند است. از نگاه قرآن کریم، تحقق هدف آفرینش انسان بدون تعلیم و تربیت ممکن نیست. به همین دلیل، خداوند متعال انسان را به عقل، فطرت و ابزار شناخت مجهز کرد و پیامبران را فرستاد تا راه درست زندگی و رشد را به او بیاموزند. در این میان، تعلیم و تربیت جایگاهی محوری در همه ادیان الهی و به‌ویژه در اسلام دارد.

قرآن کریم کتابی است که از آغاز تا پایان، انسان را هدایت و تربیت می‌کند؛ اما شیوه بیان مطالب تربیتی در آن با کتاب‌های آموزشی و تربیتی رایج تفاوت دارد. آیات قرآن معمولاً به‌صورت پراکنده، کلی و در قالب داستان، مثال، پرسش، تشویق، هشدار و استدلال مطرح شده‌اند. همین ویژگی باعث شده است که استخراج روش‌های تربیتی قرآن نیازمند دقت، تحلیل و سامان‌دهی علمی باشد.

از سوی دیگر، در مباحث تربیتی گاهی میان مفاهیمی مانند مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها و شیوه‌ها خلط صورت می‌گیرد. این ابهام مفهومی، به‌ویژه در بحث روش‌های تربیتی، باعث شده است که تقسیم‌بندی‌های مختلف و گاه ناسازگاری از روش‌های تربیت قرآنی ارائه شود. از این‌رو، روشن کردن معنای دقیق «روش تربیتی» و تفاوت آن با مفاهیم نزدیک به آن، گامی ضروری در پژوهش‌های تربیت اسلامی به شمار می‌آید.

این پژوهش با هدف تبیین مفهوم روش تربیتی و شناسایی روش‌های تربیتی قرآن کریم انجام شده است. در این مسیر، ضمن بررسی دیدگاه‌های صاحب‌نظران، تلاش شده است روش‌های تربیتی استخراج‌شده از آیات قرآن در سه دسته کلی روش‌های ایجاد، اصلاحی و تثبیتی - تقویتی تنظیم شود تا تصویری روشن، منسجم و کاربردی از نظام تربیتی قرآن ارائه گردد.

1. چگونگی طرح مباحث تربیتی در قرآن

تحقق هدف آفرینش انسان تنها در پرتوی تعلیم و تربیت میسر است؛ به این منظور، خداوند متعال انسان را به نیروی عقل و ابزار معرفت تجهیز کرد و پیامبرانی را با برهانهای روشن و احکام و قوانین متین برانگیخت و رسالت سنگین تعلیم و تربیت انسان را به آنان سپرد از این رو، تعلیم و تربیت مهمترین بخش آموزه ها و معارف ادیان آسمانی بویژه اسلام را تشکیل می دهد بر همین اساس، تبیین مبانی، اهداف، اصول و روشهای تعلیم و تربیت اسلامی با استفاده از قرآن بسیار لازم و ضروری است. در فلسفه آفرینش بشر نیز این نکته را می توان یافت که خداوند انسان را بر این اساس آفرید که او با تربیت صحیح، کمال یابد و به سر منزل مقصود برسد. در نتیجه، تربیت اسلامی به ایجاد وضعیت مناسبی اطلاق می شود که زمینه را برای ظهور و بروز استعداد های فطری آدمی فراهم کند و او را بالنده تر و کمال یافته تر سازد. (اکبر صالحی، نگاهی جامع به تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مرتضی مطهری تأکید بر اصول، اهداف و روشهای تربیتی)

اگرچه قرآن کریم کتاب هدایت و تربیت است و مباحث تربیتی و اخلاقی و از جمله روشها و شیوه های تربیت در سراسر آیات آن دیده می شود، ولی باید توجه داشت که طرح این مباحث و سنخ بیان آنها در این کتاب آسمانی با کتابهایی که در حوزه تربیت نگارش یافته متفاوت است زیرا

مطالب به صورت عام و کلی می باشد 2. مباحث پراکنده و کلی است 3. با بیان استدلالی واقناعی

بیان شده است

تعریف روش

روش در لغت راه، هنجار، شیوه، اسلوب و تیره، منوال، سبک، طریق، گونه است. (لغت نامه دهخدا

)

در معنای کلی تر، روش هرگونه ابزار مناسب برای رسیدن به مقصود می باشد. روش ممکن است به مجموعه راه هایی که انسان را به کشف مجهولات هدایت میکند، مجموعه قواعدی که هنگام

بررسی و پژوهش به کار می رود و مجموعه ابزار و فنی که آدمی را از مجهولات به معلومات راهبری می کند، گفته شود (روش های تحقیق در علوم اجتماعی، باقر ساروخانی،)

روش ها؛ مجموعه اقداماتی است که برای تحقق اهداف انجام می شود. (درس خارج فقه تربیتی استاد علیرضا اعرافی)

اقای محمد علی رضایی در تعریفی جامع روش تربیتی را اینگونه بیان کرده: شیوه انتقال، ایجاد، اصلاح تثبیت بینش ها و ارزشها به مربی که گاهی موجب کاهش رفتار منفی یا تقویت رفتار مثبت در یکی از ساختهای تربیتی انسان (عقلی، عاطفی، جسمانی...) می شود. به طوری که تغییری در شناخت یا رفتاریا عاطفه فرد بر اساس مبانی و اصول یک مکتب تربیتی و در راستای اهداف آن شکل می دهد.

روشها بر اساس مبانی و اصول تربیتی و در راستای اهداف شکل می گیرد (محمد علی رضایی، قرآن و تربیت)

اهمیت روش

در حوزه دانش، «روش» مسیری است که دانشمند در سلوک علمی خود و به هنگام حرکت فکری به سوی مجهولات، آن را طی می کند که همان روش است و دستیابی به هیچ دانشی بدون روش ممکن نیست. در حوزه رفتار نیز پرداختن به هر امری روش خاص خود را دارد و حرکت از غیر آن، دستیابی به هدف را ناممکن کرده به حیرت و سرگردانی می کشاند. بنابراین، باید روش ها را شناخت، به دقت انتخاب و به درستی اجرا کرد. قرآن کریم در اهمیت به کارگیری روش در هر کاری از راه آن، می فرماید:

وَ لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَ أَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ...

نیکوکاری بدان نیست که از پشت دیوار به خانه درآیید؛ زیرا این کار شایسته نیست. نیکویی آن است که پارسا باشید و از در خانه ها وارد شوید و تقوا پیشه کنید تا رستگار شوید. (بقره: 981)

امام باقر (ع) در تفسیر «... أَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا...» فرمودند: «أَنْ يَأْتِيَ الْأَمْرُ مِنْ وَجْهِه أَى الْأُمُورِ كَانٍ؛ یعنی در هر کاری هر چه که باشد، از راه آن وارد شود». (مجلسی، 1403، 361/2)

6- روش جدال و مناظره نیکو

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أَحْيِي وَأُمِيتُ (بقره 170)

وَجَادِلْهُمْ بَالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ (نحل 125)

7- روش امید

...والبقيت الصَّلَحت خير عند ربك ثوابا وخير أملا. (46 كهف)

8- روش وعده پاداش

نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا ۖ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ (شوری 23)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (حدید 28)

9- روش تحریک عواطف

وليعفوا وليصفحوا أَلَا تَحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ. (نور 22)

آسان گیری

لَا يَكْلَفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تَأْخُذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَهْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا (بقره ۲۸۶).

10- روش تذکر

فذكّر إنّما أنت مذكّر. (26 غاشیه)

بیش از 35 آیه در قرآن به بحث مقایسه پرداخته است

قل لاَیستوی الخبیث والطَّیِّب ولو أعجبک کثره الخبیث(مائده100)

لاَیستوی القعدون من المؤمنین... فضل الله المجهدین(نساء85)

أَفَلَا یَنْظُرُونَ إِلَى الْإِلَهِ کَیْفَ خُلِقَتْ(غاشیه 17)

سنریهم ءایتنا فی الأفاق وفی أنفسهم حتی یتبین لهم أنه الحق(فصلت33)

ج) روشهای تثبیتی وتقویتی

منظور از بینش همان بصیرت است در این روش سعی می شود تلقی افراد از امور دگرگون شود.

قَدْ جَاءَكُم بِصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا ۚ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِیْظٍ(انعام 104)

مثلا حرام کردم ریا در چندین مرحله انجام شد

وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبٍّ لَّیْرَبُوَ فِی أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا یَرْبُو عِنْدَ اللَّهِ ۚ وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِیدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (ال عمران 130)

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ۚ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ (بقره 279)

3-روش یادآوری کردن نعمت ها

وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ (ضحی 11)

وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا (ال عمران 103)

4-روش ابتلا و امتحان

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ (محمد 31)

5-مجازات به قدر خطا

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى (انعام 164)

لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَارْحَمْنَا (289 بقره)

6-روش کنایه

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ (اسرا 29)

7-روش پیروی نکردن از ظن

ولاتقف ما ليس لك به علم... • كل ذلك كان سيئه عند ربك مكروها (36 اسرا)

8-روش تکلیف به قدر وسع

لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا (طلاق 7)

9-روش تکلیف در غایت وسع

در قرآن در مورد تکلیف هدر حد توان ایاتی وجود دارد اما با اکتفا به ان نمی توان به تحول در وضع آدمی امید بست تکمله آن روش ،روش تکلیف به غایت وسع است

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ (ال عمران 102)

فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ (تغابن 16)

10- روش مواجهه با نتایج اعمال

وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (بقره 57)

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (روم 41)

11- روش عطا وحرمان

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ (ابراهيم 39)

فَظَلَمِ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُجِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا (نسا 160)

12- روش عبرت آموزی

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى (نازعات 26)

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ (يوسف 109)

نتیجه گیری

آنچه از بررسی آیات قرآن کریم و تحلیل دیدگاه‌های اندیشمندان تعلیم و تربیت اسلامی به دست می‌آید، این است که قرآن نگاهی کاملاً هدفمند، واقع‌بینانه و جامع به تربیت انسان دارد. تربیت در منطق قرآن تنها به اصلاح رفتارهای ظاهری محدود نمی‌شود، بلکه از ایجاد بینش و باور آغاز شده، به اصلاح انحراف‌ها می‌پردازد و در نهایت به تثبیت و تقویت رفتارهای صحیح می‌انجامد. این سیر تربیتی نشان می‌دهد که روش‌های تربیتی قرآن بر اساس شناخت درست از ساختار وجودی انسان و ظرفیت‌های عقلانی، عاطفی و رفتاری او شکل گرفته‌اند.

نتایج این پژوهش نشان داد که «روش تربیتی» مفهومی مستقل و متمایز از مبانی، اهداف، اصول و شیوه‌هاست و خلط این مفاهیم، موجب آشفتگی در ارائه و دسته‌بندی روش‌های تربیتی می‌شود. بر همین اساس، تقسیم روش‌های تربیتی قرآن به سه دسته کلی ایجابی، اصلاحی و تثبیتی - تقویتی، می‌تواند چارچوبی منسجم و کاربردی برای فهم بهتر نظام تربیتی قرآن فراهم آورد. این تقسیم‌بندی با روند طبیعی تربیت انسان هماهنگ بوده و امکان بهره‌برداری عملی از آموزه‌های قرآنی را افزایش می‌دهد.

از سوی دیگر، تنوع روش‌های تربیتی مطرح‌شده در قرآن کریم - از الگودهی و داستان‌گویی گرفته تا تشویق، هشدار، گفت‌وگو، موعظه، ابتلا و یادآوری نعمت‌ها - بیانگر آن است که تربیت قرآنی رویکردی تک‌بعدی ندارد و متناسب با شرایط، موقعیت‌ها و تفاوت‌های فردی انسان‌ها عمل می‌کند. همین انعطاف‌پذیری و جامع‌نگری، نظام تربیتی قرآن را به الگویی کارآمد برای جوامع اسلامی در همه زمان‌ها تبدیل کرده است.

در نهایت می‌توان گفت که بازخوانی و نظام‌مندسازی روش‌های تربیتی قرآن، نه تنها یک ضرورت علمی، بلکه نیازی عملی برای نظام‌های تربیتی امروز است. بهره‌گیری آگاهانه از این روش‌ها می‌تواند زمینه‌ساز تربیت انسان‌هایی متعادل، مسئولیت‌پذیر و نزدیک به ارزش‌های الهی شود؛ امری که همان غایت نهایی تعلیم و تربیت اسلامی به شمار می‌آید.